

مقوله‌بندی مفهوم «تحول» در سیره فرهنگی پیامبر ﷺ در قالب نظریه زمینه‌ای

فاطمه مهدوی^۱

چکیده

تحول در راستای سعادت، از نیازهای اساسی جوامع بشری است که با طراحی خط‌مشی مناسب محقق می‌شود. جوامع مسلمان نیز به این تحول نیاز دارند و می‌توانند با الهام از سیره پیامبر اکرم ﷺ به این هدف دست یابند. این نوشتار به بررسی مفهوم تحول در سیره فرهنگی پیامبر ﷺ پرداخته است و تلاش دارد تا ابعاد و مصادیق آن را تبیین کند. براین اساس، با استفاده از روش‌شناسی تحقیقات کیفی و نظریه زمینه‌ای، مفاهیم مرتبط با سیره فرهنگی پیامبر ﷺ استخراج و روابط آنها تحلیل شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مفهوم تحول در سیره پیامبر ﷺ، در دو حیطه خانواده و جامعه عصر نبوی قابل مشاهده است. این تحول به عنوان یک تغییر مثبت تفسیر می‌شود که برخی مقولات آن به شکل تأیید و برخی به شکل اصلاح پذیرفته شده‌اند. همچنین گونه‌های مختلف مفهوم تحول شامل تبدیل، تکامل و اضمحلال نیز شناسایی شده‌اند. واژگان کلیدی: تحول فرهنگی، سیره نبوی، خانواده، جامعه، نظریه زمینه‌ای.

۱. دانش‌پژوه سطح چهار سیره پیامبر اعظم ﷺ، جامعه الزهراء ﷺ، قم، ایران؛ fatemehmahdavi1979@gmail.com

مقدمه

سرزمین حجاز در آستانه ظهور دین اسلام، فرهنگی را تجربه می‌کرد که در آن، انحرافات و آداب و رسوم نادرست، به دور از عقلانیت، اخلاق و انسانیت رواج داشت. با آمدن دین اسلام، تحولی در این فرهنگ به وجود آمد و آداب و رسوم نادرست آنها تحت تأثیر فرهنگ غنی اسلام دگرگون شد. در جامعه‌ای که تبعیض نژادی و ثروت و قدرت به عنوان معیارهای برتری به شمار می‌رفتند، پس از ظهور اسلام، تقوا ملاک برتری افراد گردید. همچنین باتوجه به سفارش‌های اسلام و سیره نبوی، دختران و زنان به مقام والایی دست یافتند. در این میان، هرچند جامعه عرب جاهلی با مطلوب‌نهایی اسلام فاصله داشت، ولی تحولی از نظر فرهنگی در میان مردم حجاز شکل گرفت. حال باید دید که چه عاملی باعث شد مردم عرب آن زمان چنین متحول شوند؟ هسته این تحول چه بود؟ درک این هسته می‌تواند به تمامی مسلمانان و حتی بشریت کمک کند تا از جاهلیت زمان خود رهایی یابند و شیرینی معارف عمیق اسلام، به عنوان کامل‌ترین دین را به خوبی درک کنند.

حال این سؤال مطرح می‌شود که مفهوم تحولی که در عصر نبوی رخ داد، چه مقولاتی را تحت پوشش خود قرار می‌دهد؟ در بررسی مقوله‌های مفهوم تحول، ممکن است به این نتیجه برسیم که برخی از این مقولات، درواقع تحول نیستند و به امور دیگری مربوط می‌شوند. گستره مفهومی تحول به چه میزان است؟ آیا می‌توانیم این دگرگونی‌های فرهنگی عصر رسول الله ﷺ را تحت عنوان تحول نام‌گذاری کنیم؟

مقوله‌بندی مفهومی در سیره نبوی، به فهم دقیق‌تر سیره فرهنگی پیامبر ﷺ کمک می‌کند. مفاهیم متعددی می‌توانند در این مقوله‌بندی مورد بحث قرار گیرند، اما در این پژوهش، هدف ما مقوله‌بندی مفهوم اساسی «تحول» در سیره فرهنگی پیامبر ﷺ است.

در حیطه تحول فرهنگی، مطالعات و تحقیقاتی انجام شده است که در قالب کتاب‌ها و مقالات به چاپ رسیده‌اند: کتاب درآمدی بر اصول تحول فرهنگی؛ با الهام از نزول تدریجی قرآن، اثر عبدالکریم بهجت‌پور (۱۳۸۸) اصول تحول فرهنگی باتوجه به نزول تدریجی قرآن را مد نظر داشته است. مقاله «مبانی و سازوکارهای دگرگونی فرهنگی در عصر نبوی»، نگاشته فاطمه جان‌احمدی (۱۳۸۵)، به بررسی چگونگی تغییر و دگرگونی از جامعه جاهلی به جامعه

اسلامی پرداخته است. مقاله «واکاوی و فهم اصول اسلامی خط‌مشی‌گذاری فرهنگی مبتنی بر سیره حکومتی پیامبر ﷺ» به قلم میثم آقداغی و همکاران (۱۳۹۷) به بررسی اصول و مبانی خط‌مشی‌گذاری فرهنگی در سیره حکومتی پیامبر اکرم ﷺ توجه داشته است. این مقاله، به تحلیل روش‌ها و استراتژی‌های فرهنگی پیامبر ﷺ در ایجاد و ترویج ارزش‌های اسلامی در جامعه می‌پردازد و سعی دارد اصول اسلامی را که می‌تواند به عنوان راهنمایی برای خط‌مشی‌گذاری فرهنگی در عصر حاضر مورد استفاده قرار گیرد، شفاف‌سازی کند. مقاله «پیامبر اسلام ﷺ و تغییر ساختار فرهنگی جامعه جاهلی» نوشته محمود حاجی‌احمدی (۱۳۸۵)، به بررسی شیوه تحول جامعه جاهلی به جامعه توحیدی تحت هدایت پیامبر اکرم ﷺ می‌پردازد. این مقاله، شرایط ظهور اسلام و ابعاد مختلف جامعه جاهلی را بیان کرده و به تحلیل تغییرات فرهنگی ایجادشده توسط پیامبر ﷺ توجه کرده است.

تفاوت نوشتار حاضر با دیگر آثار، نگاه به مقوله تحول در قالب نظریه زمینه‌ای است. روش تحقیقی که در این پژوهش به کار گرفته می‌شود، کیفی است و براساس نظریه زمینه‌ای، که همان نظریه داده‌محور است، داده‌ها جمع‌آوری می‌شوند. نظریه زمینه‌ای این امکان را به پژوهشگر می‌دهد که به طور مستقیم از داده‌هایی که به دست آورده است، به تحلیل برسد. در این روش، ابتدا داده‌ها جمع‌آوری می‌شوند، سپس تحلیل صورت می‌گیرد و در پایان، به نظریه نهایی دست می‌یابیم. ذکر این نکته دارای ضرورت است که این مراحل با هم در ارتباط تنگاتنگ هستند. محقق در این روش، پژوهش خود را با نظریه‌ای که پیش‌تر در ذهن داشته است آغاز نمی‌نماید؛ بلکه کار تحقیقی خود را در یک فضای واقعی شروع می‌کند و این فرصت را می‌دهد تا نظریه، از درون داده‌های جمع‌آوری‌شده به تدریج نمایان شود (ر.ک: استراوس و دیگران، ۱۳۹۰، ص ۳۷).

در این پژوهش، برای آغاز سیر تحقیق، ابتدا به گردآوری داده‌های موجود در سیره نبوی می‌پردازیم. البته ممکن است برای دستیابی به نقطه مطلوب، به طور محدود از آیات نیز استفاده کنیم، اما تمرکز اصلی پژوهش، بر سیره پیامبر اعظم ﷺ خواهد بود. در مرحله بعد، پس از تحلیل داده‌ها، به مقولاتی می‌رسیم که با یکدیگر هم معنا هستند و قابلیت جمع در موضوعات مختلف را دارند. به این ترتیب، این مقولات را در یک راستا قرار می‌دهیم و

به تحلیل آنها می‌پردازیم که درواقع، مرحله کدگذاری محوری نام دارد. در تحقیق کیفی، از چهارچوب مفهومی برای پاسخ به پرسش‌ها یا پرسش‌های تحقیق استفاده می‌شود. براین اساس، به مفاهیمی اشاره می‌شود که با موضوع تحقیق ارتباط دارند.

۱. مفهوم‌شناسی

۱-۱. تحول

چالمرز جانسن^۱ تحول را به عنوان تغییرات ارزشی و محیطی تعریف می‌کند و معتقد است که تحول زمانی اتفاق می‌افتد که ارزش‌ها و شرایط محیطی یک جامعه با هم ناسازگار باشند (جانسون، ۱۳۶۳، ص ۷۳). هگل^۲ وجود تناقض در یک موجود یا جامعه را عامل حرکت و تحول می‌داند. هگل نظریات هراکلیتوس^۳ را که بر تغییر دائمی و عدم ثبات تأکید دارد، در دیالکتیک خود به کار گرفته است. هراکلیتوس معتقد است که در این جهان، هیچ چیز ثابت نیست و همه چیز در حال تغییر است (ر.ک: توماس، ۱۳۹۰، ص ۴۲۹). بااین حال می‌توان از نظریه هگل در مورد تناقض و حرکت بهره برد، اما نمی‌توان مفهوم خاص تحول موردنظر این تحقیق را از آن استخراج کرد؛ زیرا این پژوهش به بررسی هر نوع حرکت و تحولی نمی‌پردازد. در میان اندیشمندان مسلمان، علامه محمدتقی جعفری دو نوع تحول را معرفی می‌کند: تحول درون‌ذاتی و تحول برون‌ذاتی. تحول درون‌ذاتی به حالتی اشاره دارد که فرد از درون خود، احساس نیاز به حرکت و پیشرفت می‌کند، حتی اگر در بالاترین سطح آرمانی باشد. تحول برون‌ذاتی به واقعیت‌هایی اشاره دارد که خارج از ذات انسان قرار دارند و با نمودهای مختلف در جهان هستی قابل مشاهده یا اثبات هستند (ر.ک: جعفری، ۱۳۶۰، ص ۹-۱۰).

دیگر اندیشمندان مسلمان، مقام معظم رهبری، تحول را به معنای دگرگونی و زیوروشدن می‌دانند. این دگرگونی، شامل تغییر نقاط معیوب و تکیه بر نقاط قوت است (بیانات در اجتماع زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی، ۱۴۰۲/۱/۱). از دیدگاه مقام معظم رهبری، تحول، گرایشی به سمت بهتر شدن است که می‌تواند به صورت دفعی یا تدریجی رخ دهد (سخنرانی تلویزیونی به مناسبت

1. Chalmers Ashby Johnson

2. Hegel

3. Heraclitus

سی و یکمین سالگرد ارتحال امام خمینی علیه السلام، ۱۳۹۹/۳/۱۴). مقام معظم رهبری معتقدند که تحول ابتدا در ذهن و درون انسان رخ می‌دهد و سپس به واقعیت جهانی منتقل می‌شود؛ زیرا تحول انسان، اساس همه تحولات عالم است. ایشان همچنین تحول را نقطه بالایی تحرک به سمت جلو و پیشرفت می‌دانند (بیانات در جمع نیروهای بسیجی شرکت‌کننده در اردوی رزمی- فرهنگی علویون، ۱۳۸۰/۸/۲۱ و بیانات در دیدار رمضان‌ی دانشجویان، ۱۴۰۲/۱/۲۹).

باتوجه به اینکه موضوع پژوهش در بازه زمانی حیات پیامبر اعظم علیه السلام و ظهور اسلام است، نظرات اندیشمندان مسلمان درباره مفهوم تحول، دقیق‌تر و برای موضوع تحقیق مورد نظر، قابل فهم‌تر است.

مفهوم تحول در میان اندیشمندان غربی، دارای معنای عام‌تری است و شامل هر تغییر و حرکتی می‌شود که برای این پژوهش مناسب نیست. در اسلام، اصول تحول‌گرا ذاتی هستند و موجب تحول می‌شوند. تحول فرهنگی، دارای چهار عنصر است:

الف) اصل بینشی: نگرش توحیدی را به دنبال دارد.

ب) سلوک فردی (جهاد نفس): محتوای فرهنگی اسلام، ویژگی‌های منحصر به فردی دارد که بر تحول شخصیت افراد تأثیر می‌گذارد.

ج) راهکارهای کلان: به تدوین استراتژی‌های کلان برای تحول فرهنگی اشاره دارد.

د) عبرت‌های تاریخی: در فرهنگ قرآن، با بیان جریان‌ها و رویدادهای تاریخی در مبارزات انبیای الهی، قواعد و عبرت‌هایی ارائه می‌شود که تأثیر زیادی بر تحول‌خواهی دارد. این عبرت‌ها شامل تجربه‌های ناکامی و پیروزی ناشی از عواملی مانند تک‌روی، تفرقه، انحراف، افراط و تفریط، نفوذ دیگران، توقف، سستی، شتاب برای رسیدن به اهداف، ضعف‌های اعتقادی یا اخلاقی، جمود و تعصب به شیوه‌های خاص، تجدیدنظرطلبی، خستگی و انفعال است که می‌تواند تحول در جامعه را متوقف کند (ر.ک: ذوعلم، ۱۳۸۹، ص ۱۱۲).

۲-۱. سیره فرهنگی

سیره به معنای حالتی پایدار برای انسان یا غیرانسان است که به عنوان روش، رفتار و طریقت نیز شناخته می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۲۷۶ و ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۳۹۰). این مفهوم

به دوام و استمرار در شیوه‌ها و روش‌ها اشاره دارد، نه صرفاً تکرار عمل (مطهری، ۱۳۸۰، ص ۴۷ و زرین‌کوب، ۱۳۸۷، ص ۸۶-۹۰). تعاریف فرهنگ نیز متفاوت و تحت تأثیر جهان بینی جوامع است. در همین راستا، نوع تعریف انسان و ارتباطات چهارگانه او (با خویشتن، با خدا، با هم‌نوعان، و با هستی پیرامون) در هر جامعه، در تعریف آن از فرهنگ مؤثر است. ادوارد بارنت تایلور^۱ فرهنگ را مجموعه پیچیده‌ای از دانش‌ها، باورها، هنرها، قوانین، اخلاقیات، عادات و هرچه که فرد به عنوان عضوی از جامعه خویش فرا می‌گیرد، تعریف می‌کند (ر.ک: آقداغی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۱۱۸).

بنابراین، سیره فرهنگی در این پژوهش به عنوان شیوه پیامبر ﷺ در ترویج اندیشه‌های اسلامی و آداب و سنن تأثیرگذار تعریف می‌شود که می‌تواند به تغییرات بنیادین در باورها و رفتارهای فردی و اجتماعی منجر گردد و هویتی جدید برای جامعه ایجاد نماید.

۲. کدگذاری

کدگذاری، در سه مرحله باز، محوری و گزینشی انجام می‌گیرد و به دنبال یافتن گزاره‌ها و مفاهیم مرتبط با موضوع است تا در نهایت، به شناسایی مقوله یا مقولات اصلی در مفهوم تحول در سیره نبوی برسد. در مرحله کدگذاری باز، تنها به دنبال مقولات و مفاهیمی می‌رویم که تصور می‌کنیم با موضوع ارتباط دارند. به عنوان مثال، در گام اول، به سراغ سیره پیامبر ﷺ می‌رویم و گزاره‌های تاریخی را که در آن تحول رخ داده است، جمع‌آوری می‌کنیم. البته تمام این گزاره‌ها به صورت مستند جمع‌آوری می‌شوند.

در مرحله بعد، یعنی کدگذاری محوری، مفاهیم یا گزاره‌های تاریخی مشترک را تلفیق، و حد مشترک آنها را در کدگذاری محوری وارد می‌کنیم. در این مرحله، به مقوله بندی دست می‌یابیم. سپس در مرحله کدگذاری گزینشی، از میان مقولات کدگذاری محوری، به این نتیجه می‌رسیم که یک یا چند مقوله اصلی، مفهوم تحول هستند و سایر مقولات، حول آنها می‌چرخند.

1. . Edward Burnett Tylor

۱-۲. کدگذاری باز

در این مرحله، مفاهیم و مقولات اولیه مرتبط با عنوان را به همراه ذکر منبع آنها در جدولی قرار می‌دهیم. در جدول ذیل، در ستون عبارت، به متن، مفاد تلویحی، تفسیر آیه یا نقل تاریخی اشاره شده است که در راستای کد (مفهوم) مقابل آن قرار دارد. در ستون کدها، آن دسته مفاهیمی فهرست شده‌اند که در فرایند تحول، تأثیرگذارند.

ردیف	عبارت	منبع	توضیحات	کدها (مفاهیم)
۱	گسترده‌گی و جایگاه شرب خمر در میان عرب جاهلی	حموی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۸۴۳؛ جواد علی، ۱۳۹۱، ج ۹، ص ۱۱۷ و یوسفی غروی، ۱۴۱۷، ص ۱۶۲.	علاقه عرب جاهلی به شرب به قدری زیاد بود که برخی از آنان به خاطر نهمی اسلام از آن، از مسلمان شدن خودداری می‌کردند و حتی پس از ورود اسلام نیز به نوشیدن شراب ادامه می‌دادند. در این راستا، خداوند در چهار مرحله، خمر را بر مسلمانان حرام کرد که آیات قرآن گواه این امر هستند: مرحله اول: نحل: ۶۷؛ مرحله دوم: بقره: ۲۱۹؛ مرحله سوم: نساء: ۴۳ و مرحله چهارم: مائده: ۹۰.	حرمت تدریجی شرب خمر
۲	پایین بودن ارزش زن در عرب جاهلی	کلینی، ۱۳۶۷، ج ۶، ص ۴۰۶؛ جواد علی، ۱۳۹۱، ج ۴، ص ۶۱۹؛ به بعد و آلوسی، بی تا، ج ۱، ص ۳۲۴ و ج ۳، ص ۵۱.	زن در عصر جاهلی عرب، تقریباً در هیچ‌یک از حوزه‌های فردی یا اجتماعی جایگاهی نداشت و همچون کالایی بین مردان قبیله، خرید و فروش می‌شد. همچنین برخی دختران زنده به‌گور می‌شدند.	زن، عنصری والا و ارزشمند در اسلام و عدم انفعال.
۳	انحراف در مناسک عبادی حج	کلبی، ۲۰۰۰، ص ۹؛ جواد علی، ۱۳۹۱، ج ۶، ص ۳۴۷ به بعد و ص ۳۵۷.	حج سکوت، حج مکان‌های مقدس عرب جاهلی، حج بت‌ها، حج عریان، متصل بودن در حج با طناب به یکدیگر و...	حج یک عمل عبادی جهانی

۴	ماه‌های حرام	بقره: ۱۹۴ و ۲۱۷؛ مائده: ۲ و ۹۷ و توبه: ۵.	قتال در ماه‌های حرام در زمان جاهلیت قبل از اسلام جایز نبود و قرآن این قانون را قبول و تأیید کرد.	تکمیل و تأیید قانون‌های خوب
۵	عدم ارتباط پدیده‌های طبیعی با مرگ و زندگی افراد	برقی، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۱۳ و یوسفی غروی، ۱۴۱۷، ج ۴، ص ۴۵۹.	همزمان با مرگ ابراهیم، پسر پیامبر ﷺ، خورشید گرفتگی رخ داد که مسلمانان این امر را مرتبط با مرگ او دانستند که پیامبر ﷺ آنها را نهی کردند.	اصلاح نگرش مردم نسبت به مرگ و پدیده‌های طبیعی
۶	آداب و رسومی که مغایر با عقلانیت بود	صدوق، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۲۸۶-۲۹۲ و نوری، ۱۳۵۴، ص ۵۰۳.	برای بارش باران، ترس از مریضی، خیانت زنان، حبس شتر کنار قبر میت و...	تبدیل و تغییر خرافات به مباحث عقلانیت: تغییر اختیاری
۷	قتل و کشتار در حرم الهی	جواد علی، ۱۳۹۱، ج ۴، ص ۴۳۱.	از اموری که سنت حسنه عرب قبل از اسلام به شمار می‌رفت، حرمت جنگ و قتال در بیت الله الحرام بود.	تأیید و تکمیل حرمت قتال در حرم امن الهی
۸	ازدواج	طبری، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۲۱۷ و جواد علی، ۱۳۹۱، ج ۵، ص ۵۳۴.	در زمان جاهلیت، ازدواج در شمار اموری قرار داشت که بسیار دستخوش انحرافات بود و انواع ازدواج‌ها وجود داشت. برخی از این رسم‌ها، بعد از اسلام منسوخ گردید و برخی تغییر کرد و یا اصلاح شد.	اصلاح، تغییر و تأیید مهم‌ترین پیمان در خانواده
۹	پیامبر ﷺ نماز را که در تمام ادیان الهی بود، اصلاح کردند و به رکعات آن اضافه نمودند.	کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۴۸۷.	نماز، عبادتی است که تمام ادیان الهی به آن پایبند بودند و برخی افراد موحد و حنیف در قبل از اسلام نیز آن را به جا می‌آوردند.	نماز، عبادتی الهی

باتوجه به جدول کدگذاری باز و کدهایی که از آن دریافت کردیم، مفهوم تحول در سیره پیامبر ﷺ در چند حیطه، قابل بررسی است:

الف) جامعه: شامل خانواده و عناصر متشکل آن و گاه تشکلهایی غیر از خانواده که نقش اساسی در شکل‌گیری و تحول جامعه اسلامی ایفا کرده‌اند.

ب) دین: تغییرات و تحولات در اصول و مبانی دینی که پیامبر ﷺ توجه ویژه‌ای به آنها داشته است.

ج) آداب و رسوم: تغییرات فرهنگی و اجتماعی که به واسطه سیره پیامبر ﷺ در میان مردم ایجاد شده است.

د) نمادها: نشانه‌ها و نمادهایی که در سیره پیامبر ﷺ به کار رفته و تأثیر عمیقی بر هویت اجتماعی مسلمانان داشته‌اند.

این چهار حیطه می‌تواند به ما کمک کند تا درک بهتری از تحولات ایجادشده در دوران پیامبر ﷺ و تأثیرات آن بر جامعه اسلامی داشته باشیم.

ه) مناسک: یکی از اموری که در سیره فرهنگی پیامبر مورد بررسی قرار می‌گیرد مناسک و امور عبادی است.

۱-۱-۲. جامعه

جامعه به عنوان یک ساختار پیچیده از روابط اجتماعی، به مجموعه‌ای از افراد اطلاق می‌شود که در یک زمان و مکان مشخص زندگی می‌کنند و به واسطه ارزش‌ها، هنجارها و فرهنگ‌های مشترک، به یکدیگر وابسته‌اند. از دیدگاه امیل دورکیم^۱، جامعه، شبکه‌ای از روابط اجتماعی است که هویت فردی و جمعی را شکل می‌دهد (دورکیم، ۱۳۶۸، ص ۱۲۲). علامه مصباح یزدی جامعه را به عنوان یک نهاد اجتماعی می‌بیند که افراد در آن با یکدیگر تعامل دارند و به نوعی به هم وابسته‌اند. در نظر ایشان جامعه، تنها به معنای تجمع افراد نیست؛ بلکه به روابط و تعاملات اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی میان آنها نیز اشاره دارد (مصباح یزدی، ۱۳۷۲، ص ۲۱-۲۶).

1. David Émile Durkheim

خانواده

در بررسی تحولات فرهنگی، می‌توان گفت که خانواده به عنوان نخستین کانون اجتماعی، همواره در معرض تغییرات و تحولات قرار دارد. این کانون، در اسلام از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و تشکیل آن شامل عناصر متعددی است که توجه به موقعیت و جایگاه هریک از این عناصر می‌تواند به آرامش، موفقیت و بهروزی خانواده منجر شود.

یک خانواده، معمولاً از یک زن و مرد تشکیل می‌شود که پس از ازدواج، عنوان همسر را به یکدیگر می‌دهند. با ورود فرزندان، عناوین پدری و مادری نیز به این دو افزوده می‌شود و هریک از این عناوین، در دین مبین اسلام وظایف و کارکردهای خاصی را به همراه دارد. پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله در سیره فرهنگی خود، تمام تلاش خود را به کار گرفتند تا این کانون که در دوران جاهلیت دچار انحراف و حتی اضمحلال بود، به جایگاه واقعی و درست خود بازگردد. بنابراین، در این پژوهش به بررسی گزاره‌های تاریخی ناظر به خانواده و عناصر تشکیل دهنده آن، شامل همسران و والدین فرزندان خواهیم پرداخت. هدف این بررسی، تحلیل نقش و اهمیت این عناصر در تقویت بنیان خانواده و تأثیر آن بر تحولات فرهنگی جامعه است.

الف) زن و مادر

زن به عنوان یکی از محورهای مهم خانواده، وظیفه همسری و مادری را بر عهده دارد. در عصر جاهلی، زنان از موقعیت مناسبی برخوردار نبودند و به عنوان کالا خرید و فروش می‌شدند. پس از مرگ مرد خانواده، زن در شمار اموال و میراث پسر محسوب می‌شد (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۶، ص ۴۰۶؛ جواد علی، ۱۳۹۱، ج ۴، ص ۶۱۹؛ آلوسی، بی تا، ج ۱، ص ۳۲۴ و ج ۳، ص ۵۱). در این میان، مادران آزاد در نزد عرب جاهلی از جایگاه بهتری برخوردار بودند و فرزندان به این امر افتخار می‌کردند؛ در حالی که مادری که کنیز بود، قابل احترام و افتخار نبود. مادر در عرب جاهلی، قدرت تربیت فرزندان را به گونه‌ای داشت که می‌توانست آنها را شجاع یا ترسو تربیت کند (ر.ک: مشهدی علی پور، ۱۳۹۱، ص ۹۹).

پیامبر صلی الله علیه و آله با عنایت به دستورات اسلامی، توجه ویژه‌ای به مقام مادر داشتند و سیره ایشان این واقعیت را تأیید می‌کند. ایشان بر احترام به مادر تأکید می‌کردند و این احترام، شامل همه

مادران، چه آزاد و چه کنیز، می‌شد. به عنوان مثال، ایشان نسبت به فاطمه بنت اسد که زمانی در خانه‌اش بزرگ شده بود، احترام قائل بودند و او را مادر خطاب می‌کردند (کلینی، کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۵۳، یعقوبی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۱؛ ابن ابی‌الحدید، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۴ و اربلی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۱۳۲). مسئله ازدواج در عصر جاهلی نیز یکی از وجوه مرتبط با زنان بود که در جریان آن، ظلم‌های بسیاری به زنان روا داشته می‌شد و آنها از حقوق خود محروم بودند. پیامبر ﷺ در سیره خود، به زنان اهمیت می‌دادند و براساس اوامر الهی، به حقوق شرعی آنها توجه می‌کردند. آیات مختلف قرآن نیز به این موضوع اشاره دارند و تأکید می‌کنند که حقوق زنان باید داده شود و نباید به آنها آزار و اذیت رساند.^۱ پیامبر ﷺ با آموزه‌های اسلام، هم به صورت گفتاری و هم عملی، به اعراب جاهلی یاد دادند که زن، کالا نیست و او نیز مانند دیگران ارزش انسانی دارد.

ب) مرد و پدر

در جامعه جاهلی، مردان و پدران در خانواده نسبت به زنان از جایگاه بالاتری برخوردار بودند و برخی از آنها از این موقعیت برای ظلم به خانواده استفاده می‌کردند. پیامبر ﷺ باتکیه بر فرهنگ غنی اسلام، به این افراد هشدار می‌دادند و درعین حال از همسران و فرزندان می‌خواستند که در همه شرایط، به پدران احترام بگذارند، حتی اگر پدران کافر بودند. ایشان مسلمانان را از کشتن پدران مشرک یا منافق خود منع می‌کردند (ابن‌عبدالبر، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۹۴۱). در سیره فرهنگی پیامبر ﷺ، باوجود احترام و جایگاه ویژه‌ای که برای زنان قائل بودند، تأکید خاصی بر حقوق همسران داشتند. به عنوان مثال، ایشان در مورد زنی که همسرش خروج از منزل را منوط به اجازه خود می‌دانست، اجازه دیدار او با پدرش را نیز ندادند (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۵، ص ۵۱۳) و خروج زن بدون اذن همسر را موجب لعن ملائک بیان کردند (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۵، ص ۵۰۷ و شیخ صدوق، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۴۴۲). همچنین پیامبر ﷺ بر احترام به شوهر تأکید و موضوع سجده بر همسر را مطرح می‌کردند که این موارد، به استحکام بنیان خانواده کمک می‌کرد (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۵، ص ۵۰۸ و رجبیان، ۱۳۹۵، ص ۸۷-۱۰۹).

پیامبر ﷺ با آموزه‌های اسلام، نحوه احترام به پدران و همسران را که پیش از اسلام، گاه

۱. «وَإِنْ أَرَدْتُمْ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَأَنْتُمْ إِحْدَاهُنَّ فَطَرًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ سَغِيًّا أَنْتُمْ وَنَهَائًا وَإِنَّمَا مَيْبَتَا» (نساء: ۲۰).

به وسیله زور و برخلاف میل باطنی زنان و فرزندان بود، اصلاح کردند. این اصلاحات به گونه ای بود که نگاه به پدر برای هر مسلمان، به عنوان عمل عبادتی مقبول شناخته می شد (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۴، ص ۲۰۴).

ج) فرزندان (دختر و پسر)

در میان اعراب جاهلی، دختران اهمیتی نداشتند و برخی طایفه ها حتی اقدام به زنده به گور کردن آنها می کردند (آلوسی، بی تا، ج ۱، ص ۳۲۴ و ج ۳، ص ۵۱ و جواد علی، ۱۳۹۱، ج ۴، ص ۶۱۹). این عمل در نظر خداوند متعال به قدری زشت بود که در آیاتی به مذمت آن پرداخت؛ مانند اینکه چگونه از شنیدن خبر دختردار شدن، رویشان سیاه می شد^۱ و یا اینکه به چه گناهی دختران را زنده به گور می کنند.^۲ پیامبر ﷺ برای ریشه کن کردن این سنت زشت جاهلی، با قرائت آیات الهی و روایات مختلف، به فضیلت داشتن فرزند دختر تأکید کردند. ایشان احترام فوق العاده ای برای دختر خود، حضرت فاطمه زهرا علیها السلام قائل بودند.^۳ احترام به شخصیت حضرت فاطمه علیها السلام علاوه بر مقام والای ایشان، به این دلیل است که پیامبر ﷺ با تغییر این اندیشه های غلط، بر اهمیت و ارزش دختران در خانواده تأکید کردند. پیامبر ﷺ با توجه به آیه قرآن^۴ که ارزش انسان را تنها منوط به تقوای آنها می داند، بر این نکته تأکید کردند که دختران و پسران، هر دو نعمت های خداوند هستند؛ بنابراین به اصلاح نگرش های نادرست در جامعه پرداختند. تحولات در سیره پیامبر ﷺ نشان دهنده تغییرات عمیق در نگرش به خانواده و نقش های مختلف در آن است و می تواند به عنوان الگویی مؤثر برای اصلاح و بهبود وضعیت خانواده ها در جوامع معاصر، مورد استفاده قرار گیرد.

پیامبر ﷺ با آموزه های اسلام، هم به صورت گفتاری و هم عملی (از جمله رفتار با همسران خود که به قدری به خواسته آنها احترام می گذارند که مورد خطاب قرآنی قرار می گیرند)^۵ به

۱. «يَتَوَارَى مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَبِهِ أَيُّسِكُهُ عَلَى هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ» (نحل: ۵۹).

۲. «وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ سُئِلَتْ» (تکویر: ۸).

۳. از عایشه نقل شده است: هرگاه فاطمه علیها السلام نزد رسول الله ﷺ می آمد: «قام لها من مجلسه و قبل رأسها و اجلسها مجلسه، و اذا جاء إليها لقيته و قبل كل واحد منهما صاحبه و جلسا معا؛ پیغمبر ﷺ از جای خود برمی خاست و سر فاطمه علیها السلام را می بوسید و به جای خود می نشاند» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳، ص ۴۰).

۴. «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُ» إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ (حجرات: ۱۳).

۵. «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبَتَّغِي مَرْضَاتَ أَزْوَاجِكَ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (تحریم: ۱).

اعراب جاهلی آموختند که زن کالا نیست و او نیز مانند دیگران، ارزشی انسانی دارد. این دیدگاه و رفتار، تغییرات عمیقی در نگرش اجتماعی نسبت به زنان ایجاد کرد.

۲-۱-۲. دین

دین عرب جاهلی در آستانه ظهور اسلام، بت پرستی بود و آنان اجسام و اشیایی را که به دست خود ساخته بودند می پرستیدند. آنها حتی بت های خود را در کنار کعبه که خانه خدا بود، نصب می کردند (ابن کلبی، ۲۰۰۰، ص ۲۴ و جواد علی، ۱۳۹۱، ج ۶، ص ۶۶). پیامبر ﷺ بت پرستی را به طور کل نفی کردند و دین توحیدی اسلام را تبلیغ و ترویج نمودند و این تحول ایجاد شده در دین، باعث تبدیل بت پرستی به یکتا پرستی گردید.

۳-۱-۲. آداب و رسوم

هر جامعه‌ای دارای آداب و رسومی است که نمایانگر چهره آن جامعه به دیگران است. جامعه جاهلیت عرب، در آداب و رسوم خود دچار خرافه های گوناگون بودند و گاه به کارهای دور از عقلانیت می پرداختند. آنان برای بارش باران، رفع مریضی، میزان سنجش وفاداری همسران خویش و... از آداب و رسومی تبعیت می کردند که بهره ای از منطق و عقل سلیم در آن راه نداشت (نوری، ۱۳۵۴، ص ۵۰۳). آداب و رسوم خرافی گوناگونی بر محیط زندگی عرب جاهلی سایه افکنده و دوران سیاه و تاریکی را پدید آورده بود و مانع از رشد عقل و اندیشه آنها می شد. بر اساس یکی از این رسم ها، اعراب جاهلی هنگامی که وارد روستایی می شدند و از اجنه و طاعون می ترسیدند، ده مرتبه در بیرون روستا صدای الاغ درمی آوردند و تکه ای از استخوان یا دندان... میان دره ها رها می کردند (یوسفی غروی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۱۲۳). یکی دیگر از رفتارهای عرب جاهلی، شرب خمر بود که با آمدن اسلام، به طور تدریجی در چهار مرحله به طور کل بر مسلمانان حرام شد و حکم آن تغییر کرد (جواد علی، ۱۳۹۱، ج ۹، ص ۱۱۷). همچنین یکی از آداب و رسوم، مربوط به ازدواج بود. عرب جاهلی، انواع گوناگونی از ازدواج داشت که از این میان، فقط برخی از آنها، مورد تأکید اسلام قرار گرفت و بقیه ازدواج ها به دلیل فساد اخلاقی که به دنبال داشت مورد تأیید اسلام قرار نگرفت و از بین رفت (طبری، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۲۱۷ و رک: مهریزی و مشهدی علی پور، ۱۳۹۰، ص ۷۷).

۴-۱-۲. نماد و پرچم

اعراب جاهلی چون قبیله‌ای زندگی می‌کردند، عموماً برای دفاع از خود و قبیله و دلایلی همچون آب و... با سایر قبایل به جنگ می‌پرداختند و در این جنگ‌ها از نمادها و پرچم‌های گوناگون استفاده می‌کردند (جوادی علی، ۱۳۹۱، ج ۵، ص ۴۰۲). در این میان، اشراف و بزرگان آنها، از نماد و علامت‌هایی استفاده می‌کردند که آنها را از آدم‌های عادی جدا می‌ساخت یا مردم رفتاری را در مقابل اشراف انجام می‌دادند که در مقابل مردم عادی مرسوم نبود (همان، ص ۲۰۳).

۵-۱-۲. مناسک

در این مقاله، برای مفهوم‌شناسی تحول در سیره فرهنگی پیامبر ﷺ، در دو عبادت نماز و حج مورد بررسی قرار گرفت که در جاهلیت وجود داشت و بعد از اسلام نیز مسلمانان آن دو را به جا می‌آوردند. در باب نماز، پیامبر ﷺ نمازی را که در ادیان الهی دیگر بود پذیرفتند و فقط رکعتی را به آن اضافه و آن را تکمیل کردند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۴۸۷). فریضه حج، به عنوان یکی از مناسک ابراهیمی دچار انحرافات مختلفی شده بود. براین اساس، مشرکان انواع حج انحرافی (جوادی علی، ۱۳۹۱، ج ۶، ص ۳۴۷ و ۳۵۷ و ابن کلبی، ۲۰۰۰، ص ۹) همچون: حج سکوت، حج مکان‌های مقدس عرب جاهلی، حج بت‌ها، حج عریان، متصل بودن در حج با طناب به یکدیگر و... را ابداع کرده بودند که پیامبر ﷺ به دستور خدا این انحرافات ایجاد شده را از بین بردند و حج ابراهیمی دوباره احیاء شد (یعقوبی، بی تا، ج ۱، ص ۲۵۵).

۲-۲. کدگذاری محوری

هدف کدگذاری محوری به عنوان مرحله‌ای از فرایند تحلیل داده‌ها، تلفیق و سازماندهی داده‌هایی است که در مرحله کدگذاری باز خرد شده‌اند. در این مرحله، یکی از مقوله‌های کدگذاری باز به عنوان مقوله یا پدیده اصلی انتخاب می‌شود و در مرکز فرایند قرار می‌گیرد. سپس سایر مقوله‌ها، که به عنوان زیرمقوله‌ها شناخته می‌شوند، به این مقوله اصلی مرتبط می‌گردند. این فرایند به پژوهشگر کمک می‌کند تا روابط میان مقوله‌ها را شناسایی و درک کند و ساختار منسجم‌تری از داده‌ها ایجاد نماید.

ردیف	مقوله	مفهوم	مشخصه	منبع
۱	تغییر تدریجی	شرب خمر	زوال عقل	حموی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۸۴۳؛ جواد علی، ۱۳۹۱، ج ۹، ص ۱۱۷ و یوسفی غروی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۱۶۲.
۲	تبدیل: رویکرد غیرمنفعانه	پایین بودن ارزش زن در عرب جاهلی	عدم احترام در ازدواج، خرید و فروش کالایی، حجم بالای کارهای سخت، نگاه تحقیرآمیز	کلینی، ۱۳۶۷، ج ۶، ص ۴۰۶؛ جواد علی، ۱۳۹۱، ج ۴، ص ۶۱۹؛ آلوسی، بی تا، ج ۱، ص ۳۲۴ و ج ۳، ص ۵۱ و نحل: ۵۹.
۳	اصلاح	انحراف در حج	حج عریان، حج سکوت، طواف بت ها و اماکن خودساخته به اصطلاح مقدس	جواد علی، ۱۳۹۱، ج ۶، ص ۳۴۷-۳۵۷ و ابن کلیبی، ۲۰۰۰، ص ۹.
۴	تأیید	قتال در ماه های حرام	قتل و جنگ در ماه های حرام در عرب جاهلی حرام بود	بقره: ۱۹۴ و ۲۱۷ و مائده: ۲ و ۹۷
۵	اصلاح	عدم ارتباط پدیده های طبیعی با مرگ و زندگی افراد	مرگ یا زندگی افراد سبب تغییر پدیده های طبیعی	برقی، بی تا، ج ۲، ص ۳۱۳ و یوسفی غروی، ۱۴۱۷، ج ۴، ص ۴۵۹.
۶	تغییر	آداب و رسوم مغایر با عقلانیت	بسیاری از آداب و رسوم جاهلی، رنگ و بوی خرافی و خلاف عقل داشت و هیچ وجهی برای آن کار متصور نمی شد	صدوق، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۲۸۶-۲۹۲ و نوری، ۱۳۵۴، ص ۵۰۳.

ردیف	مقوله	مفهوم	مشخصه	منبع
۷	تأیید و اضمحلال	ازدواج	انواع ازدواج‌های مختلف با رویکردی که زن و خانواده در آن اهمیتی نداشت و دارای فساد اخلاقی بود نابود گردید و فقط ازدواج حنفا تأیید شد	جواد علی، ۱۳۹۱، ج ۵، ص ۵۳۴؛ طبری، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۲۱۷ و رک: مهریزی و مشهدی علی‌پور، ۱۳۹۰، ص ۷۷.
۸	اصلاح و تکمیل نماز		نماز، عبادتی است که در همه ادیان وجود داشته و در قرآن، از نماز انبیاء سخن آمده است که عبادتی الهی و جهانی به شمار می‌رود.	کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۴۸۷.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در زمینه خانواده، با تأکید بر اصل احترام به والدین، جایگاه پدر و مادر را مورد تأیید قرار دادند و به برخی اصلاحات لازم در این زمینه اقدام کردند. آن حضرت در مورد رفتار با فرزندان، به ویژه دختران، با جدیت تمام، موضوع زنده به‌گور کردن دختران را نفی ورد نمودند و تغییرات بنیادینی در نگرش به دختران ایجاد کردند. این تغییرات، به معنای احترام ویژه قائل شدن برای دختران و تغییر نگاه ارزشی پایین به آنان به یک نگاه مقدس و ارزشمند بود.

۳-۲. کدگذاری انتخابی

کدگذاری انتخابی، مرحله پایانی فرایند کدگذاری است که هدف آن دستیابی به یک انسجام فکری از طریق تحلیل داده‌ها و مقولات پیشین است. در این مرحله، محقق تلاش می‌کند تا با پالایش و زدایش اطلاعات، زمینه را برای تدوین نظریه فراهم آورد. این یکپارچه‌سازی، تعامل میان تحلیلگر و داده‌ها را به نمایش می‌گذارد (استراوس و دیگران، ۱۳۹۰، ص ۱۶۶).

اولین گام برای تحقق این یکپارچه‌سازی، انتخاب مقوله مرکزی یا هسته اصلی است که قوام نظریه بر اساس آن بنا می‌شود و سایر مفاهیم به گونه‌ای به آن مرتبط می‌گردند. باتوجه به نکات مطرح شده درباره دقت در انتخاب هسته مرکزی، از میان مقولات مرحله پیشین، هسته مرکزی انتخاب می‌شود که سایر مقولات به نوعی با آن در ارتباط هستند.

بااین حال ممکن است در برخی موارد، امکان انتخاب مقوله مرکزی از میان مقولات موجود وجود نداشته باشد. در این صورت، محقق ناگزیر خواهد بود که مقوله مرکزی را از خارج از مقولات انتخاب کند؛ به گونه‌ای که شمول بیشتری داشته باشد. درنهایت، نظریه و الگوی استخراج شده از میان داده‌ها و مقولات منتخب و نحوه ارتباط و تعامل آنها شکل خواهد گرفت.

پیامبر ﷺ از تغییرات جایگزینی استفاده می‌کردند؛ مانند تغییر اسامی افراد و مکان‌ها. در زمینه مناسک دینی، ایشان با تأکید بر نماز و حج، تغییرات اصلاحی و تکمیلی را به اجرا گذاشتند تا این مناسک، از انحرافات موجود پاک‌سازی شوند.

در مقوله تحول، عوامل و حوادث متعددی سبب بسترسازی برای دگرگونی از جاهلیت به اسلام شدند. یکی از این عوامل، عدم توجه عرب جاهلی به شخصیت انسانی زن و برخورد شیء گونه با او بود. همچنین، دوری از عقلانیت و افراط در خرافه پرستی؛ مانند انجام اقدامات غیرعقلانی برای درخواست بارش باران، از دیگر ویژگی‌های آن دوران بود.

جنگ‌های خونین چندین ساله نیز مردم را خسته کرده بود و ظهور اسلام با آموزه‌های اصیل و حیانی و عقلانی، به عنوان راه نجاتی برای اعراب خسته از جنگ و خونریزی مطرح شد. این امر، آغاز یک تحول بزرگ بود. علاوه بر این، ارتباط تجار عرب با دیگر فرهنگ‌ها و تمدن‌ها نیز در این تحول تأثیرگذار بود.

خلق و خوی اعراب، نظام قبیلگی و حمیت و عصبیت‌های قبیله‌ای، از دیگر شرایطی بودند که به تحول فرهنگی در جامعه جاهلی کمک کردند. پیامبر اکرم ﷺ با تکیه بر آموزه‌های الهی و باتوجه به شرایط مختلف، راهبردهایی را در پیش گرفتند که این راهبردها در چهارچوب‌های مشخص اما متناسب با زمان و مکان، پیامدهای مثبتی به همراه داشت. ازجمله این پیامدها، رویش مکارم اخلاق و رفتارهایی بود که با خرافات عصر جاهلی فاصله

داشت و بر اهمیت تقوا برای تمامی افراد جامعه تأکید می‌کرد.

البته این پیامدها در همه افراد جامعه به یکسان، ساری نبود و میزان تحول درونی افراد، بر اساس آموزه‌های اسلام، تفاوت داشت. به طور کلی، آنچه در سطح جامعه عصر نبوی مشاهده می‌شود، با عصر جاهلی و نمادهای آن، تفاوت‌های قابل توجهی دارد. براین اساس، اگر مسلمانی، حتی به اشتباه، عملی را با تفکر جاهلی انجام دهد، جامعه و خود پیامبر ﷺ نسبت به آن هشدار می‌دهند.

نتیجه‌گیری

در مقوله‌بندی مفهومی تحول در سیره فرهنگی پیامبر ﷺ به این نتیجه می‌رسیم که مقوله اصلی در مفهوم تحول، تغییر مثبت و حرکت به سوی کمال الهی است که برای تمامی افراد جامعه، اعم از زن و مرد، پدر و مادر، دختر و پسر، و کوچک و بزرگ اجرا شد. این تغییر مثبت، از راه‌های گوناگونی ایجاد گردید که به طور خلاصه بدین شرح است:

۱. تأکید بر ارزش‌های انسانی و اخلاقی: توجه و تأکید پیامبر ﷺ بر اهمیت تقوا و رفتار نیکو.

۲. تغییر نگرش به زنان: ایجاد احترام و ارزش برای زنان و تغییر نگاه شیء‌واره به آنها.

۳. اصلاح رفتارهای خرافی: ردّ خرافات و رفتارهای غیرعقلانی و ترویج عقلانیت.

۴. تقویت روابط اجتماعی: ایجاد پیوندهای اجتماعی مستحکم بر اساس اصول اسلامی.

۵. آموزش و تربیت: تأکید بر علم‌آموزی و تربیت صحیح در خانواده و جامعه.

این تغییرات به تدریج، به تحول فرهنگی و اجتماعی عمیقی در جامعه اسلامی منجر شد که آثار آن در تاریخ و فرهنگ اسلامی مشهود است؛ از جمله:

الف) تغییر مثبت به گونه تأیید و تکمیل گزاره

ب) تغییر مثبت به روند اصلاح پدیده

ج) تغییر مثبت به گونه تبدیل گزاره ناپسند به یک گزاره مورد پسند الهی

د) تغییر مثبت به روند منسوخ شدن گزاره به دلیل دور بودن از عقل

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابن ابی الحديد، بی تا، شرح نهج البلاغه، قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۲. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، ۱۴۱۲ ق، الاستیعاب، بیروت: بی تا.
۳. ابن کلبی، هشام بن محمد، ۲۰۰۰ م، الاضنام، قاهره: دار الکتب المصریة.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ ق، لسان العرب، بیروت: دار الصادر.
۵. اربلی، علی بن عیسی بن ابی الفتح، ۱۴۲۶ ق، کشف الغمة فی معرفة الاثمة، قم: مجمع الاهل البيت (ع).
۶. استراوس، انسلم و دیگران، ۱۳۹۰ ش، مبانی پژوهش کیفی، ترجمه: ابراهیم افشار، تهران: نشر نی.
۷. آقداغی، میثم؛ خنیفر، حسین؛ دانایی فرد، حسن و دلشاد تهرانی، مصطفی، ۱۳۹۷ ش، «واکاوی و فهم اصول اسلامی خط مشی گذاری فرهنگی مبتنی بر سیره حکومتی پیامبر اکرم (ص)»، مدیریت اسلامی، ش ۱۰۲، بهار، ص ۱۱۳-۱۵۱. Ministry of Science/ISC.
۸. آلوسی بغدادی، سید محمود، بی تا، بلوغ الارب فی معرفة الاحوال العرب، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۹. برقی، احمد بن محمد، بی تا، المحاسن، قم: دار الکتب الإسلامیه.
۱۰. بهجت پور، عبدالکریم، ۱۳۸۸ ش، درآمدی بر اصول تحول فرهنگی؛ با الهام از نزول تدریجی قرآن، قم: بوستان کتاب.
۱۱. پایگاه اطلاع رسانی دفتر مقام معظم رهبری؛ KHAMENEI.IR.
۱۲. توماس، هنری، ۱۳۹۰ ش، بزرگان فلسفه، ترجمه: فریدون بدره ای، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۳. جان احمدی، فاطمه، ۱۳۸۵ ش، «مبانی و سازوکارهای دگرگونی فرهنگی در عصر نبوی»، تاریخ اسلام، ش ۲۸، زمستان، ص ۴۸-۲۵.
۱۴. جانسون، چالمرز، ۱۳۶۳ ش، تحول انقلابی، ترجمه: حمید الیاسی، تهران: امیر کبیر.
۱۵. جعفری، محمد تقی، ۱۳۶۰ ش، حرکت و تحول از دیدگاه قرآن، تهران: بنیاد قرآن.
۱۶. حاجی احمدی، محمود، ۱۳۸۵ ش، «پیامبر اسلام (ص) و تغییر ساختار فرهنگی جامعه جاهلی»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ش ۴۴-۴۵، بهار و تابستان، ص ۱۴۳-۱۶۴.
۱۷. حموی، یاقوت بن عبدالله، ۱۳۸۱ ش، معجم الادباء، ترجمه: عبدالمحمد آیتی، تهران: انتشارات سروش.
۱۸. دورکیم، امیل، ۱۳۶۸ ش، قواعد روش جامعه شناسی، ترجمه: علی محمد کاردان، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۹. ذوعلم، علی، ۱۳۸۹ ش، نظریه تحول در اسلام، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۳۷۴ ش، مفردات الفاظ قرآن، تهران: نشر مرتضوی.
۲۱. رجیبیان، زهره، ۱۳۹۵ ش، «اعتبارسنجی روایات سزاواری سجده زن بر شوهر»، مطالعات جنسیت و خانواده، ش ۷، پاییز و زمستان، ص ۱۰۹-۸۷.
۲۲. زرین کوب، عبدالحسین، ۱۳۸۷ ش، کارنامه اسلام، تهران: انتشارات امیر کبیر.
۲۳. شیخ صدوق، محمد بن علی، ۱۴۱۹ ق، من لا یحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

۲۴. طبری، محمدبن جریر، ۱۴۱۲ق، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار المعرفه.
۲۵. جواد علی، ۱۳۹۱ق، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، بیروت: دار العلم للملایین.
۲۶. کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۳۶۷ش، فروع کافی، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۲۷. _____، ۱۴۰۷ق، اصول کافی، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۲۸. مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۹. مشهدی علی‌پور، مریم، ۱۳۹۱ش، «بررسی تطبیقی جایگاه مادر در فرهنگ جاهلی و اسلامی»، تاریخ در آینه پژوهش، ش ۳۳، پاییز و زمستان، ص ۹۹-۱۱۸.
۳۰. مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۷۲ش، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، قم: مرکز نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
۳۱. مطهری، مرتضی، ۱۳۸۰ش، سیره در سیره نبوی، تهران: انتشارات صدرا.
۳۲. مهریزی، مهدی و مشهدی علی‌پور، مریم، ۱۳۹۰ش، «تحلیلی نو بر ازدواج و طلاق در جاهلیت»، سخن تاریخ، ش ۱۵، زمستان، ص ۷۷-۱۰۲.
۳۳. نوری، یحیی، ۱۳۵۴ش، جاهلیت و اسلام، تهران: مجمع مطالعات و تحقیقات اسلامی.
۳۴. یعقوبی، احمدبن اسحاق، بی‌تا، تاریخ الیعقوبی، بیروت: دار صادر.
۳۵. بوسفی غروی، محمدهادی، ۱۴۱۷ق، موسوعه التاریخ الاسلامی، ترجمه: حسینعلی عربی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی